
УДК 811.161.2'366

Н.М. Костусяк, О.Г. Межов

Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, м. Луцьк

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ МОРФОЛОГІЧНОГО РІВНЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ФУНКЦІЙНО-КАТЕГОРІЙНИЙ ВИМІР

Рецензія на: **І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська,
А.П. Загнітка, С.О. Соколова. Граматика сучасної
української літературної мови. Морфологія.** Київ,
2017

Новітню українську граматику вирізняє різноманіття вивчених моделей опису мовних одиниць і категорій, своєрідність стратегій їхньої інтерпретації, оригінальні ракурси вивчення, новаторство ідей, деяке відмежування від утормованих упродовж радянського періоду шаблонів студіювання тощо. Зазначені орієнтири дали змогу науковцям поставити й розв'язати низку складних завдань, посприяли панорамності, глибині й комплексності дослідження граматичного ладу сучасної української літературної мови. Запорукою об'єктивності й формулювання продуктивних узагальнень послуговували також функційні, антропоцентричні, комунікативно-прагматичні акценти. Суголосність із такими аспектами характерна для праць багатьох відомих українських лінгвістів, зокрема І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, М.Я. Плющ, А.П. Загнітка, С.О. Соколової, М.В. Мірченка та ін. Сповідуваний ними функційно-категорійний формат вивчення граматичної системи й структури української мови цілком закономірно одержав перспективу переміщення із сучасної наукової площини в науково-навчальну. Вища

© Н.М. КОСТУСЯК, О.Г. МЕЖОВ, 2019

філологічна школа давно потребувала нового академічного видання, за висловленням К.Г. Городенської, «цілісного, щонайповнішого опису морфологічної системи української мови першого п'ятнадцятиріччя ХХІ століття, який би узагальнив напрацювання академічної та вишівської науки, відповів на запити сучасної граматики» (с. 14). На реалізацію цих та низки інших завдань спрямована колективна праця «ГраMATика сучасної української літературної мови. Морфологія», що містить «грунтовний опис морфологічної системи та структури української літературної мови на апробованій у сучасній лінгвоукраїністиці концепції функційно-категорійної граматики, теоретичні засади якої запропонував І.Р. Вихованець та розвинули його учні й послідовники» (с. 14). Вона становить симбіоз надбань минулого та лінгвістичного досвіду сьогодення. Відповідно до послідовності впорядкування матеріалу рецензоване видання значною мірою схоже до інших підручників та посібників із морфології, оскільки інформує про частиномовні класи слів, категорійні, парадигматичні й дериваційні особливості змінних лексем тощо, але з огляду на продумане й коректно сформульоване змістове наповнення воно новітнє.

У розділі «Основні питання морфології» І.Р. Вихованець досить панорамно схарактеризував предмет морфології та морфологічні одиниці, серед яких статусу центральності надав слову. Переоцінюючи висунуті раніше постулати й фахово збалансувавши деякі дискусійні питання, науковець указав на переваги гетерогенної класифікації частин мови, що поєднує семантичні, морфологічні, синтаксичні, а для похідних слів — і словотвірні параметри, запропонував власний алгоритм їхнього вивчення, наголосив на дієслівно-іменниковому граматичному типі української мови. Рецензоване видання вирізняє дещо інша, ніж у попередніх лінгвістичних працях, диференціація мовних одиниць, а подекуди й новий термінологічний інструментарій. У праці виділено й схарактеризовано п'ять частин мови — іменник та дієслово як центральні, прикметник, числівник та прислівник як периферійні. Студіювання кожного з них на тлі всього обширу міжчастиномовної взаємодії дало змогу дещо модифікувати процедуру дослідження й розмежувати ступені та різновиди переходу класів слів. Крім терміна *граматичне значення*, до обігу залучено поняття *грамема*. Виваженість й об'єктивність класифікаційної моделі також забезпечує виокремлення нечастиномовних одиниць, до яких зараховано слова-морфеми та слова-речення. Задекларованої в першому розділі концепції послідовно дотримано в усій праці.

Відповідно до традиційно усталеної структури науково-навчальних видань із морфології опис усєї частиномовної системи очолює іменник, який розглянуто крізь призму семантичного, морфологічного, синтаксичного та словотвірного рівнів. Такий формат студіювання забезпечив теоретичну глибину цього розділу й послугував підставою для виформування чітко окресленої категорійної спеціалізації вказаної групи слів. Зосередимо увагу на перевагах «Граматики сучасної української літературної мови. Морфології». По-перше, інформаційний простір про імен-

ники доповнено їхньою диференціацією на непередикатні, передикатні та передикатно-непередикатні семантичні класи, а також групою займенникових одиниць. По-друге, аргументаційно виразнішим, ніж в інших підручниках, постає опис категорійного апарату аналізованих слів: окрім роду, числа й відмінка, субстантиви позиціоновано у зв'язку з категорією істот / неістот. Розгляд іменникової категорійної системи в ракурсі корелятивності / некорелятивності та словозмінності / класифікаційності вможливив кваліфікацію відмінка як послідовно корелятивної й абсолютно словозмінної категорії, числа як непослідовно корелятивної та в переважному вияві словозмінної, роду й істот / неістот як некорелятивних і класифікаційних категорій. Аргументаційно виразним вважаємо міркування про морфолого-синтаксичний статус відмінка та його структурування сімома рангово організованими морфологічними грамами, у формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну та комунікативну інтерпретацію яких вдало вплетено інформацію про семантичні відмінки, що «збігаються із субстанційними синтаксемами — суб'єктною, об'єктною, адресатною, інструментальною та локативною» (с. 88). Панорамну репрезентацію граматичного простору іменника увиразнює акцентування на категорії особи, яка «має повний вияв у займенникових іменниках» (с. 81), та валентності, притаманній похідним субстантивам і транспонованій від твірних одиниць. Осмислення специфіки іменників посприяло розгляду їх у площині словозміни. Перевагу цього фрагмента рецензованої праці вбачаємо в розмежуванні двох основних парадигматичних типів — іменникового, що об'єднує чотири відміни, та прикметникового. Першу відміну доповнено субстантивами із суфіксом *-ищ-* і закінченням *-е* (*бабище, бородище*). Абсолютно виправданим із позицій функційно-категорійного підходу вважаємо виділення нульової відміни, репрезентанти якої структурують чотири повні та дві неповні парадигми. У три парадигматичні типи об'єднано множинні іменники. На нашу думку, значно полегшать сприйняття теоретичного матеріалу запропоновані зразки відмінювання іменників, серед яких, окрім зазначених різновидів, осібно схарактеризовані різновідмінювані субстантиви.

Науково переконливою вважаємо кваліфікацію прикметника як периферійної частини мови, що вияскравлює словозмінний характер його морфологічних категорій та формально-синтаксична, семантико-синтаксична й комунікативна спеціалізація вказаних слів. Органічним у цьому розділі є осмислено-виважений аналіз первинних і вторинних прикметників, до яких зараховано віддієслівні деривати (у традиції дієприкметники), а також займенникових прикметників. Перевагу рецензованого видання вбачаємо у кваліфікації відмінкової системи зазначеного частини мовного класу як семикомпонентної. Переконливість авторської позиції увиразнює докладний опис розгалуженої системи словотвірних категорій прикметника та міжрівневої (морфолого-синтаксико-словотвірної) категорії ступенів порівняння.

За оригінальністю витлумачення не поступається іншим частинам мови числівник — периферійний клас слів, «що називає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає це категорійне значення кількості в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорій роду і числа» (с. 318). Подана дефініція дещо порушує усталену схему визначень частиномовних класів слів, оскільки не інформує про синтаксичну роль аналізованих слів. Проте, на нашу думку, таке формулювання цілком аргументоване, адже числівник «не має своєї синтаксичної функції, абсолютно відмінної від синтаксичних функцій інших частин мови» (с. 320). У рецензованій праці його виділення вмотивоване передусім наявністю специфічного категорійного значення кількості та реалізацією квантитативної й нумеративної функцій. Цінними вважаємо спостереження, пов'язані з витлумаченням аналізованих слів у зв'язку з морфологічною категорією істот / неістот та новітньою семикомпонентною відмінковою системою. Істотно не відрізняється від поданих в інших працях такого типу докладна типологія відмінкових парадигм числівників. Проте зорієнтованість на динамічні зрушення в мовній системі послугували основою для того, що в родовому, давальному та місцевому відмінках числівникові форми із закінченнями *-ох*, *-ом* подано першими, а їхні формальні варіанти з флексією *-и* перебувають на другому місці (йдеться про групу *п'ять* — *тридцять*, *п'ятдесят* — *вісімдесят* та неозначено-кількісні числівники на *-надцять* та *-десять*: *стонадцять*, *кількадесят*): Р. *п'ять-ох* і *п'ят-и*; Д. *вісімдесят-ом* і *вісімдесят-и*. Глибокий за змістовим наповненням параграф про займенникові числівники, структуровані вказівними (*стільки*, *стільки-но*), питальним (*скільки?*), відносним (*скільки*), неозначеними (*скільки-небудь*, *скількись*, *хтозна-скільки*), заперечним (*ніскільки*) й ототожнювальним (*стільки ж*) різновидами.

Беззаперечний здобуток рецензованого видання — розділ «Дієслово», у якому удокладнено відомості про категорійну специфіку цієї частини мови, із належною повнотою схарактеризовано її синтаксичний потенціал. Доскіпливе переосмислення висунутих раніше наукових постулатів дало змогу створити нову типологію аналізованих мовних одиниць: у праці, окрім морфологічних (власне-дієслів), вирізнено синтаксичні й аналітичні дієслова. Аргументаційно виразною вважаємо класифікацію дієслівних утворень. Акцент на змістовій амплітуді, вияві категорійних ознаках та різному ступені закріплення предикативної функції спонукав до виділення їхніх чотирьох різновидів: дієвідмінюваного дієслова, специфічного міжчастиномовного утворення — інфінітива, предикативних форм на *-но*, *-то* й аналітичних форм дієприкметника, що «вживаються в позиції дієслівного присудка, у яку потрапляють за допомогою морфем-зв'язок» (с. 375). Дотримання чітко окреслених принципів студювання лягло в основу вилучення з класифікаційної моделі традиційно зарахованих до неї дієприкметників та дієприслівників, синтаксично спеціалізованих відповідно на атрибутивний та адвербіальний по-

зиціях. Рецензоване видання вирізняє з-поміж інших праць продумана систематизація категорійного апарату. Нам імпонує запропонована диференціація морфологічних категорій на власне-дієслівні й невластиві-дієслівні. Новий міжрівневий (морфолого-словотвірний-синтаксичний) статус одержали перехідність / неперехідність і стан, а також вид — власне-дієслівна морфологічна категорія мішаного, словозмінно-словотвірного типу. Позитивної оцінки заслуговує опис транспозиційного потенціалу часових і способових форм. Видається логічним трактування категорії способу як чотирикомпонентної, структурованої грамемами умовного, наказового, спонукального й бажального способів. Досить розлого схарактеризовано категорію родів, або способів дієслівної дії. Важливим для осмислення категорійної спеціалізації дієслова вважаємо докладний опис його валентного потенціалу. Позитивно, що автори не оминули увагою цієї категорійної величини, зацентрували на її міжрівневому, семантико-синтаксичному характері, лівобічному та правобічному різновидах, валентних класах дієслів.

Ємний спектр питань охоплює розділ «Прислівник», присвячений найпериферійнішій одноформній, морфологічно безкатегорійній частині мови. Схвально оцінюємо запропонований у цій частині видання розподіл прислівників на синтетичні, або морфологізовані, та аналітичні, або неморфологізовані чи прийменниково-відмінкові, що увиразнює тісну взаємодію семантичного, морфологічного й синтаксичного мовних рівнів. Досить репрезентативною є інформація про займенникові прислівники, за основу виділення яких узяті передусім функційно-синтаксичний критерій. Їхня класифікаційна сітка нараховує вісім різновидів: вказівні, питальні, відносні, неозначені, атрибутивні, атрибутивно-присвійні, узагальнювальні (стверджувально-узагальнювальні й заперечно-узагальнювальні), ототожнювальні займенникові прислівники. Цілісність і багатоаспектність студіювання всіх прислівникових одиниць забезпечує їхня семантико-синтаксична диференціація. На переконання К.Г. Городенської, цей частиномовний клас слів формує два основних (означальні й обставинні прислівники) та два неосновних (прислівники способу дії та модальні прислівники) розряди. Дериваційний зв'язок із прикметниками став підґрунтям того, що до сфери означальних, крім якісно-означальних та прислівників міри й ступеня, потрапили просторові (*високо, низько, далеко, глибоко*) й часові (*рано, довго, пізно*) мовні одиниці, які поєднують ознаки означальних та обставинних прислівників. Доцільність студіювання аналізованих слів у межах цієї групи також підтверджує їхня здатність реалізувати категорії суб'єктивної оцінки, ступенів порівняння, виражати недостатній та надмірний вияви вторинної ознаки. Зорієнтованість на весь спектр класифікаційних параметрів означальних прислівників дав змогу виділити їхній якісно-відносний різновид, структурований мовними одиницями, утвореними від відносних прикметників, «характеризують ознаку через її відношення до якогось об'єкта чи середовища, <...> закріплені за передприкметниковою

позицією» (с. 515), хоч подекуди й підпорядковані іншим частинам мови, наприклад: *гіпотетично, генетично, суспільно, соціально, історично*. Доволі виструнченою видається поглиблена класифікація обставинних прислівників, до яких зараховані прислівники місця та напрямку, часу, причини, мети, умови й допустовості. Принагідно зазначимо, що двох останніх різновидів науковці зазвичай не виділяють. Акцентування на категорійних особливостях дієприслівника вможливило його кваліфікацію як віддієслівного обставинного прислівника. Різновекторість студіювання слів цієї частини мови забезпечив опис їхніх первинних (детермінантного, прислівного некерованого та прислівного керованого другорядних членів речення) і вторинних (присудка, головного члена односкладного речення, підмета, присубстантивного компонента та позбавленої самостійної синтаксичної ролі одиниці в разі транспонування її до нечастиномовної сфери) формально-синтаксичних функцій.

Концептуально новими є кваліфікація та класифікація мовних одиниць, традиційно поіменованих службовими частинами мови. Виразний акцент на їхньому функційному призначенні реалізувати семантику відношень, здатності оформлювати синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення й морфемній нечленованості спонукав до надання їм статусу аналітичних синтаксичних морфем. Чіткість дефінування прийменників, сполучників і часток забезпечила зорієнтованість на те, що «в їхньому складі є похідні одиниці, які ще зберігають тісний зв'язок зі своїми повнозначними словами» (с. 595). Така всеохопність студіювання посприяла кваліфікації їх як службових слів-морфем. Послідовне дотримання обраних принципів опису дало змогу виявити слівно-морфемні ознаки й у зв'язках. У виданні значно поглиблено класифікацію прийменників за походженням, удокладнено типологію вторинних одиниць цього різновиду й схарактеризовано способи їхнього творення, зокрема препозиціоналізацію, перерозклад в адвербіальному комплексі, «нарошення», що є вагомим здобутком рецензованого дослідження. Опертя на протиставлення контактність — дистантність та динамічність — статичність послугувало основою для вирізнення й ґрунтовного аналізу трьох основних семантичних груп прийменників: просторових, часових, логічних.

Імпонує нам виструнчена класифікація сполучників. Керуючись ознакою непохідності / похідності, К.Г. Городенська вмотивувала їхній розподіл на первинні та вторинні, а з огляду на функційне призначення, окрім традиційно виділюваних сурядних і підрядних, розмежувала слова-морфемі сурядності-підрядності та підрядності-сурядності. Важливо, що дослідниця не тільки подала реєстр сполучників, які входять до кожної з груп, але й розглянула їх на тлі формально-граматичної, семантико-синтаксичної та власне-семантичної організації речень. Глибиною та скрупульозністю позначена класифікація підрядних сполучників, пов'язана з різними типами підрядного зв'язку: підрядним детермінантним, підрядним прислівним та підрядним кореляційним. Органічним допов-

ненням до вказаної схеми студювання вважаємо інформацію про спеціалізовану й транспозиційну сферу сполучникових одиниць.

Чіткість аргументації та інформаційна вичерпність характерні для опису часток. Переконаливо звучать міркування про те, що поширений у науковій парадигмі їхній різнофункційний аналіз, за якого акцентовано на підсилювально-видільній, модальній, емоційно-експресивній, слово-та формотворчій функціях, не сприяє усвідомленню цих одиниць як єдиного класу. Оптимальним для визначення кваліфікаційно-класифікаційних параметрів часток визнано комунікативний підхід. Його переваги підтверджує розвиток «теорії актуального членування речення, що має безпосередній вихід у комунікативний синтаксис» (с. 708). На основі зазначеного аспекту простудійовано частки як засоби формування розповідних, питальних, спонукальних і бажальних комунікативних типів речень, також зацентровано на їхньому призначенні увиразнювати тему чи рему, тобто на ознаках комунікативної актуалізації. Комплексність і з'ясування всіх диференційних параметрів аналізованих слів-морфем забезпечує їхній розгляд у площині первинності (непохідності) / вторинності (похідності). Обґрунтовано вважаємо диференціацію вторинних часток. З огляду на їхню частиномовну співвіднесеність розмежовано відприслівникові, відсполучникові, відзайменникові й віддієслівні різновиди цих одиниць.

На тлі спорідненості з іншими словами-морфемами та низці відмінних від них ознак схарактеризовано зв'язки, які розподілено на власне-та невласне-зв'язки, або напівзв'язки. Подану класифікацію доповнено розрядом контекстуальних дієслів-зв'язок — повнозначних дієслів «зі значенням стану, дії або процесу, що лише в певному контексті формально та функційно уподібнюються до власне-зв'язки *бути*, рідше — *становити* чи до невласне-зв'язок *стати* / *ставати*, *зробитися* у формі минулого чи майбутнього часу» (с. 729). Ідея різновекторної інтерпретації зумовила визначення ролі всіх цих одиниць у формуванні синтаксичних дієслів, їхнього категорійного оформлення, особливостей моделювання іменного (іменникового, прикметникового (дієприкметникового), числівникового й інфінітивного) та прислівникового складених присудків чи головних членів односкладних речень.

На принципах новітньої функційно-категорійної концепції побудована інтерпретація слів-речень, які «виконують комунікативну функцію в нерозчленованій формі» (с. 732) і виявляють своєрідну функційно-семантичну палітру. Їхня класифікаційна модель побудована на двох ознаках: 1) характері співвіднесеності із судженням, що лежить в основі розмежування слів-речень, безпосередньо та опосередковано пов'язаних із ситуаціями позамовного світу; 2) лексико-граматичному вираженні, відповідно до чого розмежовано вигуки-речення, звуконаслідувальні слова-речення, частки-речення. «Окремий різновид часток-речень становлять модальні слова-речення згоди і незгоди, оскільки вони значеннєво прилягають до стверджувальних і заперечних часток-речень» (с. 733).

Загалом «Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія» — ґрунтовна й новаторська праця, що задовольняє сучасні потреби лінгвістичної науки. Окрім послідовно сповідуваної новітньої функційно-категорійної концепції, її вирізняє доступна та водночас належна аргументація теоретичних положень, свіжа й об'єктивна інтерпретація морфологічних одиниць, їхніх диференційних ознак та функцій, зорієнтованість на мовний динамізм. Значно полегшить сприйняття поданого в рецензованому виданні матеріалу виділення спеціальним шрифтом найважливіших понять, їхнє дефінування та обов'язковість різностильового ілюстративного матеріалу. Позитивно вражає сумлінність і творчий підхід авторського колективу, його вміння не тільки узагальнити здобутки української лінгвістичної школи, а й удокладнити їх новими відомостями та власною інтерпретацією. Переконані, що праця заактивізує науково-пошукову та навчальну діяльність усіх, хто вивчає рідну мову й популяризує її в українському комунікативному просторі.

Рецензію отримано 24.09.2019

N.M. Kostusiak, O.G. Mezhov

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

SYSTEM-STRUCTURAL ORGANIZATION OF THE MORPHOLOGICAL
LEVEL OF MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE:
FUNCTIONAL AND CATEGORY SURVEY

Review of: *Vychovanets, I.R., Horodenska, K.H., Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O.* (2017). The grammar of modern Ukrainian language. Morphology. Kyiv: Dmitry Burago Publishing House